

ДИСКУСІЇ

УДК 94(477)«20 ст.»:314

НАТАЛІЯ ЛЕВЧУК

докторка економічних наук, головна наукова співробітниця,
відділ демографічного моделювання та прогнозування,
Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.Птухи НАН України
(Київ, Україна), levchuk.nata@gmail.com

ДО ПИТАННЯ ПРО «СТАРИ» ТА «НОВІ» ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ ВТРАТ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ВНАСЛІДОК ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

Розглядається актуальне та дискусійне питання про кількість втрат населення України внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. Критично проаналізовано методологію розрахунку та дані, що використовуються при оцінках у 7 млн і більше втрат населення порівняно з тими, на яких базується оцінка втрат у 3,9 млн, проведена дослідницьким колективом Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.Птухи НАН України. Актуалізуються питання стану джерельної бази досліджень, зокрема наявність архівної статистики населення періоду кінця 1920–1930 рр. у київських і московських архівах. Висвітлюються питання якості даних переписів 1937 і 1939 рр. та проблеми оцінок чисельності населення, проведених у міжпереписний період 1926–1939 рр., зокрема чисельності населення на початок 1932 р. Показано статистичну й методичну некоректність у розрахунках, а також нереалістичність припущень про демографічний баланс із результатом у 7 млн втрат населення. На основі порівняльного аналізу даних та методології розрахунку, що використовується при оцінці у 7 млн, а також визначення, що таке втрати населення від голоду, зроблено висновок про наукову необґрунтованість аргументів щодо «заниженої» оцінки втрат від Голодомору у 3,9 млн, проведеної Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М.Птухи НАН України.

Ключові слова: Голодомор 1932–1933 рр., Україна, прямі втрати від голоду, втрати через надсмертність, перепис населення, міграція.

Голодомор 1932–1933 рр. є однією із найтрагічніших сторінок нашої історії. Незважаючи на відкриття раніше засекреченої архівної статистики населення за період 1930-х рр., кількісні наслідки цієї катастрофи залишаються предметом гарячих дискусій. Історіографія питання, скільки в Україні

загинуло від голоду, містить багато публікацій. Аналіз наукових досліджень періоду 1990–2000-х рр., проведених українськими й зарубіжними істориками та демографами після відкриття архівів, свідчить, що діапазон оцінок втрат української людності внаслідок Голодомору, лежить в межах від 2,6 млн до 5 млн¹. Наскільки нам відомо, серед них немає наукового дослідження, де був би розрахунок з результатом у 7 млн. Проте ця цифра втрат поширена й активно артикулюється, насамперед в українському політикумі (за часів президентства В.Ющенка називалася цифра в 10 млн втрат), а також серед частини української діаспори. Зважаючи на важливість й актуальність цього питання, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.Птухи НАН України (далі – ІДСД НАНУ) у співпраці з д-ром О.Воловиною (Університет Північної Кароліни, Чапел-Гілл) та Українським науковим інститутом Гарвардського університету кілька років поспіль проводить наукові дослідження з демографії Голодомору, за результатами яких демографічні втрати України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр. (у 1934 р. також ще був голод) оцінюються у 3,94 млн осіб через надсмертність (прямі втрати) і близько 0,6 млн ненароджених (непрямі втрати), тобто сукупні втрати через надсмертність і ненародженими у 1932–1934 рр. досягають 4,5 млн. При цьому важливо пояснити, що втрати через надсмертність від голоду – це не загальне число померлих у період голоду, а надлишок померлих, спричинений голодом, що перевищує очікуваний «звичайний» рівень смертності, який був у докризові роки. Зокрема загальна кількість померлих в УСРР у 1932–1934 рр. оцінюється нами у 5,44 млн, з яких 3,94 – це втрати через надсмертність від голоду, а 1,5 млн – це те число осіб, яке могло померти і за відсутності голоду.

Оцінку втрат населення було проведено також на обласному та районному рівнях. Результати цих досліджень неодноразово оприлюднені на багатьох вітчизняних і зарубіжних наукових конференціях; методологія розрахунків опублікована у поважних рецензованих як українських, так і зарубіжних виданнях, а дані щодо втрат населення для областей і районів України покладено в основу демографічного модуля Електронного атласу Голодомору, що розробляється Українським науковим інститутом Гарвардського університету².

¹ *Conquest R.* The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror-Famine. – New York, 1986; *Vallin J., Meslé F., Adamets S., Pyrozhhov S.* A new estimate of Ukrainian population losses during the crises of the 1930 s and 1940 s. // *Population Studies.* – 2002. – 56 (3). – P.249–264.

² *Рудницький О.П., Левчук Н.М., Воловина О., Шевчук П.С., Ковбасюк А.Б.* Демографія штучно викликаної людської катастрофи: масовий голод 1932–1933 рр. в Україні (ч.1) // *Демографія та соціальна економіка.* – 2015. – №2. – С.11–30; *Їх же.* Демографія штучно викликаної людської катастрофи: масовий голод 1932–1933 рр. в Україні (ч.2) // Там само. – №3. – С.43–63; *Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б.* Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки // *Український історичний журнал.* – 2015. – №4. – С.84–112; *Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P.* 1932–34 Famine Losses within the Context of the Soviet Union // *Famines in European Economic History: The Last Great European Famines reconsidered* / Curran D., L.Luciuk, A.Newby (eds.). – New York, 2015. – P.192–222; *Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kовbasiuk A.* Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933. // *Canadian Studies in Population.* – 2015. – 42(1-2). – P.53–80;

Разом з тим оцінка втрат населення України внаслідок Голодомору, проведена колективом демографів, викликала неоднозначну, часом дуже гостру реакцію і в Україні, і в колах української діаспори серед тих, хто обстоює цифри втрат від 7 до 10 млн. Упродовж останніх років з'явилося кілька публікацій професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка В.Сергійчука, в яких критикується оцінка втрат від голоду, проведена ІДСД НАНУ. Зокрема у праці «Оцінка втрат УСРР від Голодомору 1932–1933 рр. за документами українських архівів» пропонується «нова концепція підрахунку втрат», що базується на «первинних матеріалах з українських архівів» та «дозволяє визначити мінімальну кількість втрат сільського населення в 1932–1933 рр., яка становить щонайменше 7 мільйонів осіб»³. У нашій розвідці розглядаємо основні тези В.Сергійчука щодо «нового» підходу обчислення втрат від голоду, зазначені у його статті, а також подаємо основні положення щодо методології розрахунку та даних, використаних ІДСД НАНУ.

Найперше, спробуємо з'ясувати, звідки взялася цифра у 7 млн втрат від Голодомору? Часто наводяться посилання на такі джерела, як листи дипломатів та повідомлення журналістів 1930-х рр., однак вони не мають під собою статистичної основи. На сьогодні найпоширенішим є посилання на оцінку українського дослідника, агронома-економіста С.Соснового, котрий фактично першим у 1942 р. спробував провести розрахунок втрат населення України у 1932–1933 рр. Згідно зі статтею В.Сергійчука, С.Сосновий «надрукував свої висновки, в яких стверджував, що втрати від Голодомору 1932–1933 рр. становили 7465 тис. осіб»⁴. У цьому контексті дуже важливо процитувати оригінальний текст із публікації С.Соснового «Правда про голод на Україні в 1932–1933 роках» («Нова Україна», Харків, 8 листопада 1942 р.):

«Отже, виходить, що нестача населення на Україні внаслідок голоду 1932/1933 років становить 7 465 000 людей...Проте, це не значить, що в 1932–33 роках загинули усі 7,5 мільйонів. Втрати населення, що становлять 7,5 млн, складаються з дійсно загиблих з голоду в 1932–33 роках і внаслідок зменшення народжень у населення, що залишилося після голоду... Нам доводилось чути про значно більші числа. Називають 6, 8 і більше мільйонів. Безперечно, це перебільшені дані. Коли мати на увазі лише померлих у 1932 та 1933 роках, не рахуючи зменшення приросту населення за час після 1933 року, то число загиблих безпосередньо з голоду буде, яке про це сказано раніше, близько 4,8, можливо 5 млн людей».

Як бачимо з наведеної цитати, С.Сосновий уважав оцінки втрат від Голодомору у 6, 8 і більше мільйонів – перебільшеними. Тож посилання

Wolowyna O., Plochy S., Levchuk N., Rudnytskyi O., Kovbasiuk A., Shevchuk P. Regional variations of 1932–34 famine losses in Ukraine // Ibid. – 2016. – 43(3-4). – P.1–28; Мапа: Digital Atlas of Ukraine. The Great Famine project [Електронний ресурс]: <http://gis.huri.harvard.edu/>

³ Сергійчук В. Оцінка людських втрат УСРР від Голодомору 1932–1933 років за документами українських архівів // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації» (Київ, 4 жовтня 2016 р.). – К., 2017. – С.15–24.

⁴ Там само. – С.15.

В.Сергійчука на висновок С.Соснового про 7 млн некоректне й фактично «висмикнуте» із загального контексту.

Пізніше, у 1944 р., у рукопису праці «Динаміка народонаселення в Україні за період з 1917 по 1941 рр.» цей розрахунок повторюється і зазначається, що «прямі втрати населення України від голоду у 1932–1933 рр. становлять від 4,5 до 5 млн осіб» (переклад із німецького оригіналу, що зберігається в колекції документів оперативного штабу райхслайтера А.Розенберга)⁵.

Відаючи належне роботі С.Соснового⁶, зазначимо, що це дослідження було проведено в 1942 р., тобто за відсутності детальних статистичних даних за 1930-ті рр. Воно базується на розрахунку очікуваної чисельності населення України на початок 1932 та 1939 рр. (за умови відсутності голоду) від бази перепису 1926 р. Цю чисельність було отримано шляхом застосування формули складних відсотків до базового середньорічного природного приросту населення України на рівні 2,36%, що, вочевидь, є завищеним. Адже приріст у 2,36% спостерігався в Україні у 1924–1926 рр., але надалі мав тенденцію до зниження й за офіційними даними становив уже 1,76% у 1929 р.⁷ Навіть за відсутності голоду народжуваність у республіці мала тенденцію до поступового зниження, і тому щорічний природний приріст не міг зберігатися на рівні 2,4% впродовж 1926–1938 рр., а застосування формули складних відсотків призводить до збільшення щорічного абсолютного приросту населення.

Основні аргументи В.Сергійчука щодо «заниженої» оцінки втрат від Голодомору, проведеної ІДСД НАНУ, на нашу думку, можна звести до таких головних складових. Перше зауваження стосується загального підходу до джерел даних: слід використовувати статистичні матеріали київських архівів, адже вони містять первинні, тобто справжні дані, тоді як матеріали московських архівів – сфальсифіковані. Друга група зауважень конкретизує перше: а) невикористання у розрахунках ІДСД НАНУ даних про чисельність населення на початок 1932 р., опублікованих у довідниках з основних статистично-економічних показників 1933 р.⁸; б) використання не первинних даних щодо результатів переписів 1937 та 1939 рр., які містяться у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління

⁵ *Sosnowy. Die Bevoelkungsdynamik der Ukraine in den Jahren 1917–1941: Manuscript. Einsatzstab Reichesleiter Rosenberg. Bialystok, 25.5.1944 // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3676. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.27.*

⁶ Варто зазначити, що основні тези та результати розрахунку втрат населення у 1932–1933 рр., викладені у статті С.Соснового 1942 р. та рукопису 1944 р. – ті самі. Проте в рукопису автор підписався як «професор Сосновий», тобто без повного імені. Дослідження, нещодавно проведені харківським істориком О.Салтаном, виявили, що С.Сосновий не мав звання професора, а професором був його рідний молодший брат Тимофій. На думку О.Салтана, автор рукопису 1944 р. – саме останній. Як склалася доля С.Соснового після 1942 р., – невідомо, тоді як Тимофій виїхав на Захід (див.: *Салтан О.* Історична цінність дослідження агронома-економіста С.Соснового у висвітленні подій Голодомору на шпальтах газети «Нова Україна» [стаття на правах рукопису; готується до друку у другій половині поточного року]).

⁷ Природний рух населення України: 1924–1929 // *Статистика України. – Х., 1927–1932. – Вип.106, 117, 154, 169, 193, 213.*

⁸ Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області УСРР. – Х., 1933. – 257 с.

(далі – ЦДАВО України) та Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України)⁹, а офіційних підсумків переписів 1937 і 1939 рр., що були фальсифіковані. Третя група зауважень стосується визначення, що таке втрати населення від голоду, та методології їх розрахунку. Розглянемо їх по черзі.

Джерела даних: матеріали київських архівів vs матеріали московських архівів

Важливою передумовою дискусії є розуміння стану джерельної бази дослідження, у даному разі – демографічної статистики. Статистика населення формується на двох рівнях: індивідуальному та зведеному/агрегованому. На першому рівні йдеться, зокрема, про книги реєстрації актів громадянського стану (про смерть); на другому – про агреговану статистику населення. Перше джерело є вкрай обмеженим: обсяг збережених книг загсів (метричних книг записів смертей) в Україні за 1932–1933 рр. становить лише 3,5 тис., в яких представлено менше половини населених пунктів УСРР станом на 1933 р.¹⁰ Як зазначає у своєму дослідженні Г.Боряк, метричні книги записів смертей за 1932–1933 рр. першими зазнали обмеження доступу і подальшого знищення. Зокрема знайдено таємні директиви по Одеській, Харківській та Вінницькій областях 1934 р., згідно з якими книги із записами про смерть за 1932–1933 рр. підлягали вилученню з сільрад та передачі на таємне зберігання при райвиконкомах, де пізніше їх найімовірніше знищили перед відступом радянських військ улітку 1941 р.¹¹

Друге джерело, тобто зведена статистика населення (по республіці, областях, районах) розроблялася у двох екземплярах – один залишався в Києві, інший відправляли в Москву. Як виявилось, статистика населення за період, що нас цікавить, тобто між переписами 1926 і 1939 рр., нині у ЦДАВО України представлено дуже фрагментарно. Зокрема архів Центрального статистичного управління (ЦСУ) містить дані за 1926–1929 рр. (фрагментарно 1930 р.), але статистична звітність за 1930-ті рр. майже відсутня. Назагал архів Управління народно-господарського обліку при Держплані УРСР (УНГО) зі статистикою періоду 1930-х рр. (ф.318 ЦДАВО) містить лише 135 справ від 1932 р. та 81 справу від 1933 р. При цьому архів відділу статистики населення й охорони здоров'я за 1933 р. представлено лише трьома справами¹². Тобто статистика

⁹ Доповідна начальника Управління народногосподарського обліку Держплану УСРР Асаткіна про попередні результати перепису населення до ЦК КП(б)У (від 15.01.1937 р.) // Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.24–26; Довідка начальника Управління народногосподарського обліку УСРР Рябичка для голови Раднаркому УРСР Д.Коротченка про попередні результати перепису населення (від 30.01.1939 р.) // ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.12. – Спр.70. – Арк.2.

¹⁰ Боряк Г.В. «Архівоцид» в Україні 1934–1941 рр. як наслідок Голодомору: організація, перебіг і масштаби винищення документів владних інституцій [Електронний ресурс]: <http://www.history.org.ua/?litera&id=9222&navStart=3>

¹¹ Boriak H. Sources for the study of the Great Famine in Ukraine // The Holodomor Series. – Cambridge, Mass., 2009. – P.32–33.

¹² Боряк Г.В. «Архівоцид» в Україні... – С.6.

природного руху населення за 1930-ті рр. у ЦДАВО України фактично відсутня. За непідтвердженими даними, її було знищено в липні 1941 р. перед окупацією Києва за наказом заступника голови РНК УРСР А.Барановського, який він віддав начальникові ЦСУ УРСР В.Рябичку¹³. Це – одна з версій, яка пояснює, чому в київських архівах матеріалів статистики населення за період голоду немає; є окремі доповідні записки періоду 1930-х рр., але немає зведеної статистичної звітності УНГО про природний рух населення. Проте ця звітність збереглася в досить повному обсязі в Російському державному архіві економіки (далі – РДАЕ) в Москві (за винятком деталізованих за віком даних за 1932 р.). Вона стала доступною для дослідників після зняття грифу таємності наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр.

Зважаючи на це, джерельна база, використана ІДСД НАНУ для оцінки втрат населення України від Голодомору, включає в себе матеріали і київських, і московських архівів. Нам удалося зібрати досить детальну інформацію про народжуваність і смертність міського й сільського населення республіки за всі роки між переписами 1926 і 1939 рр., а саме: а) дані за 1927–1929 рр. було взято із ЦДАВО та низки статистичних публікацій ЦСУ УРСР про природний рух населення у 1924–1929 рр.; б) щорічні підсумки природного руху населення за 1926–1937 рр., а також детальні дані за 1933–1938 рр. знайдено у фондах РДАЕ; в) цей масив статистичної інформації був також доповнений даними за 1929–1931 рр. із наукового архіву відомого українського демографа Ю.Корчака-Чепурківського, що зберігається в ІДСД НАНУ. У фондах РДАЕ також було знайдено дані про щорічну міграційну статистику міського населення УРСР у 1927–1938 рр., тоді як відновлення статистики міграції сільського населення проведено на основі аналізу численних досліджень, присвячених оцінці різних видів міграційних переміщень, що дало змогу систематизувати й узгодити доступну статистику насильницьких і добровільних міграцій селян у досліджуваний період. Окрім цього, ми використали матеріали переписів 1926, 1937 і 1939 рр. та міського обліку населення 1931 р. Детальніший перелік даних і посилань на архівні джерела наведено у наших публікаціях¹⁴.

Слід наголосити, що всі види даних підлягали критичному аналізу, котрий включав у себе: а) корекцію чисельності та статево-вікового складу населення за даними переписів 1926, 1937, 1939 рр. і міського обліку населення 1931 р.;

¹³ Цю інформацію мені повідомив колега О.Рудницький (Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.Птухи НАН України). Працюючи 1985 р. у НДІ ЦСУ УРСР, він почув цю історію від М.Синьоутського, якому, своєю чергою, її розповів сам колишній начальник ЦСУ УРСР В.Рябичко. Зокрема заступник голови РНК УРСР А.Барановський на початку липня 1941 р. віддав останньому наказ вивезти архів ЦСУ на 15 автомобілях (це були так звані «полуторки») в Корчувате (під Києвом) і там його спалити. Він дозволив зберегти лише три мішки найважливіших статистичних документів, на вибір В.Рябичка, котрий виїхав із ними з Києва перед німецької окупацією міста. Офіційних документів, які підтверджували б цю версію, поки що не знайдено, але і для заперечення або спростування її немає підстав.

¹⁴ Рудницький О.П., Левчук Н.М., Воловина О., Шевчук П.С., Ковбасюк А.Б. Демографія штучно викликаної... – С.11–30, 43–63; Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б. Втрати міського і сільського... – С.84–112; Воловина О., Плохий С.М., Левчук Н.М., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б., Шевчук П.С. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2017. – №2. – С.76–116.

б) відновлення й корекцію статистики природного руху населення в 1927–1938 рр.; в) відновлення та корекцію міграційної статистики в 1927–1939 рр.

Наша мета полягала в тому, щоб провести якомога точніший розрахунок втрат населення на основі демографічної реконструкції, тобто відновленні суцільних динамічних рядів показників природного й міграційного руху та статеві-вікового складу населення УСРР у розрізі міських і сільських поселень за міжпереписний період 1926–1939 рр. На нашу думку, використання такого підходу разом із попереднім ретельним аналізом якості даних та їх корекцією забезпечило більш точну оцінку міграційної компоненти та втрат населення.

Базові дані для оцінки втрат від голоду: чисельність населення на початок 1932 р., переписи 1937 і 1939 рр.

а) Базовою складовою «нового» підходу В.Сергійчука є використання чисельності населення України на початок 1932 р. у 32,68 млн, узятій з довідника з основних статистико-економічних показників 1933 р. При цьому він проігнорував передмову до цього видання, в якій упорядники зазначають: «Всю роботу щодо складання довідника проведено терміновим порядком [...] і не було змоги й часу досконально перевірити ці матеріали на місцях [...] Зважаючи на незадовільний стан обліку в ряді наших установ [...] ми не можемо гарантувати цілковитої певності та повноти показників, уміщених у довіднику»¹⁵.

Нагадаємо, що переписи населення проводилися в 1926, 1937 та 1939 рр. Будь-які поточні цифри його чисельності в період між переписами, є розрахунковими, тобто мають певну статистичну похибку або, іншими словами, неточність. Ступінь цієї неточності значною мірою залежить від якості організації поточного статистичного обліку та соціально-економічних умов, в яких він проводиться. Тому у статистичній практиці будь-яких країн як раніше, так і у сучасний період, остаточна чисельність населення за роки між переписами перераховується й узгоджується після проведення чергового перепису.

Причини неточних оцінок чисельності населення УСРР у першій половині 1930-х рр. (до початку голоду), опублікованих у довідниках того часу, були як об'єктивні, так і суб'єктивні. До перших належать труднощі з обліком міграції, насамперед сільського населення. Як приклад, наведемо цитату з передмови до ще одного статистичного довідника за 1930 р.: «Кількість населення на 1.1.1930 подано за обчисленнями, які не могли бути точними, оскільки нема точних відомостей про переміщення людності після перепису (1926 року)»¹⁶.

Серед суб'єктивних причин – прагнення проілюструвати швидке зростання чисельності населення згідно з планом на першу п'ятирічку.

¹⁵ Довідник з основних статистико-економічних... – С.3.

¹⁶ Нові адміністративні райони УСРР: Статистичний довідник. – Х., 1930. – XIV, 290 с.

Значний природний приріст населення СРСР, озвучений Й.Сталіним у січні 1934 р., був закладений і на другу п'ятирічку, але в дійсності щорічні темпи приросту населення відставали від запланованих ще до початку голоду, а чисельність населення за переписом 1937 р. унаслідок голоду виявилася суттєво нижчою від очікуваних та опублікованих оцінок ЦСУ й УНГО. Навіть у статті В.Сергійчука наведено цитату В.Цапліна (директора Центрального державного архіву народного господарства СРСР) про те, що в ті роки у ЦУНГО Держплану СРСР «очевидно, цілеспрямовано велися два розрахунки природного приросту населення: один для преси, другий для службового користування»¹⁷.

Зважаючи на розпал колективізації та значну кількість добровільних і примусових переміщень селян у той період, цифри чисельності населення УСРР станом на початок 1932 р., опубліковані у статистичних довідниках, на які посилається В.Сергійчук, є завищеними і не можуть слугувати базою для розрахунків втрат, а лише допоміжним джерелом. Про це свідчить і передмова впорядників цього довідника. Для встановлення правдоподібної динаміки чисельності населення необхідно реконструювати всі демографічні параметри за період між переписами 1926 і 1939 рр. та узгодити їх у системі так званого демографічного балансу, що ми і зробили.

У цьому контексті також варто прокоментувати посилення В.Сергійчука на перспективні обчислення, проведені відомим демографом того часу Арсеном Хоменком¹⁸. Ідеться, зокрема, про його прогноз чисельності населення УСРР на 1930-ті рр., виходячи з демографічної динаміки в попередні роки. Віддаючи належне науковій спадщині А.Хоменка як одного з фундаторів української демографічної школи, зазначимо, що детальний розгляд вад та критику результатів цього прогнозу здійснив не менш відомий демограф і статистик того часу Ю.Корчак-Чепурківський¹⁹. Ідеться про завищений/оптимістичний варіант прогнозу чисельності населення УСРР, виконаний А.Хоменком, унаслідок таких причин: а) неврахування міграції у прогнозі; б) неправдоподібна гіпотеза про зниження вдвічі смертності немовлят та дітей віком до 5 років; в) неправдоподібна гіпотеза про збереження стабільно високого приросту населення, насамперед унаслідок очікування високого рівня народжуваності. Зокрема у прогнозі А.Хоменка закладено збереження щорічного числа народжень в Україні на рівні 1000–1200 осіб, хоча насправді рівень народжуваності почав знижуватись з кінця 1920 – початку 1930-х рр.²⁰

Як наслідок, він отримав занадто оптимістичний демографічний прогноз і завищені оцінки чисельності населення УСРР, що не відповідали реальній динаміці, але відповідали очікуванням радянської влади. На нашу думку, причина таких розбіжностей – не у відсутності відповідної кваліфікації у А.Хоменка, який керував роботами з демографічного прогнозування в комісії

¹⁷ Сергійчук В. Оцінка людських втрат... – С.20.

¹⁸ Там само. – С.21.

¹⁹ Корчак-Чепурковский Ю.О. О некоторых вопросах истории и методики перспективных расчётов населения // Избранные демографические исследования. – Москва, 1970. – С.289–336.

²⁰ Там же. – С.289–336.

перспективного планування Держплану УСРР, а з певним тиском і політичними переслідуваннями вченого, що здійснювалися з боку комісії з чистки апарату Держплану вже від кінця 1920-х рр. Як відомо, «політично неблагонадійного» А.Хоменка в 1938 р. заарештували і засудили до розстрілу.

б) Як зазначено у статті В.Сергійчука, «першою помилкою наших демографів [...] необхідно вважати їхнє базове посилення на видані з Москви цифри Всесоюзних переписів 1937 і 1939 років по УСРР»²¹. На його думку, результати обох переписів, 1937 і 1939 р., використані нами для розрахунків втрат населення, сфальсифіковані, оскільки вони відрізняються від тих, що містяться в первинних матеріалах ЦДАВО України та ЦДАГО України. Так, у доповідній начальника УНГО УСРР О.Асаткіна міститься цифра чисельності населення за переписом 1937 р. у 28,2 млн, тоді як у наших розрахунках – 28,8 млн осіб²².

Як відомо, перепис 1937 р. був оголошений радянським керівництвом «дефектним», а його керівників-організаторів розстріляли або ув'язнили, оскільки перепис зафіксував зменшення чисельності населення в регіонах, постраждалих від колективізації та голоду. Ретельний аналіз методології, організації та підсумків переписів 1937 р., проведений широким колом статистиків та істориків після відкриття архівів наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр., показав, що, висунуті Й.Сталіним звинувачення в «дефектності» результатів перепису 1937 р. безпідставні, і тому його матеріали можуть використовуватися без особливих застережень²³. Демографи додають лише невелику поправку на загальний недооблік (0,46%), загальноприйнятий при проведенні переписів того часу. Цифра в доповідній О.Асаткіна у 28,2 млн є меншою не через фальсифікацію, а тільки тому, що являє собою підсумок перепису цивільного населення («без кадрів РСЧА і НКВС» – цитата з документа), тоді як загальна чисельність населення УСРР має враховувати й чисельність цивільних та армії разом із НКВС. Іншими словами, цифра у доповідній О.Асаткіна не враховує чисельність переписаних військовослужбовців (близько 347 тис. осіб), НКВС, яких слід додати до чисельності цивільного населення разом із поправкою на недооблік, отримавши у підсумку близько 28,8 млн осіб. У цьому контексті твердження В.Сергійчука про фальсифікацію підсумків перепису 1937 р. не відповідає дійсності, а порівняння чисельності цивільного населення (з доповідної О.Асаткіна) з підсумками всього населення – некоректне.

На відміну від перепису 1937 р. підсумки перепису 1939 р., проведеного лише за два роки після попереднього, були визнані радянським урядом і впродовж тривалого часу слугували прикладом зразково-показового перепису. Після відкриття архівів у кінці 1980 – на початку 1990-х рр. було

²¹ Сергійчук В. Оцінка людських втрат... – С.16; Жиромская В.Б., Поляков Ю.А. Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги. – Москва, 2007. – 320 с.

²² Доповідна начальника Управління... – Арк.24–26.

²³ Волков А.Г. Перепись населения СССР 1937 года. // История статистики. – Вып.3–5 (ч.II). – Москва, 1990. – С.6–63; Лившиц Ф.Д. Перепись населения 1937 года // Демографические процессы в СССР / Под ред. А.Г.Волкова. – Москва, 1990. – С.174–207; Тольц М.С. Репрессированная перепись // Родина. – 1989. – №11. – С.56–61.

встановлено, що саме результати перепису 1939 р., а не 1937 р., виявилися навмисно сфальсифікованими владою з метою приховати зменшення чисельності населення УСРР. Дослідницький колектив ІДСД НАНУ опрацював 15 випусків первинних архівних документів із матеріалами переписів 1939 р., які дали змогу крок за кроком зняти штучні навмисні приписки (а їх було декілька) до результатів перепису, що детально описано і наших публікаціях²⁴. Установлено, що до офіційних підсумків перепису 1939 р. в Україні сталінським керівництвом було штучно додано понад 800 тис осіб. Ця приписка була «знята», і наш розрахунок втрат населення базується на скоригованій, а не фальсифікованій чисельності населення республіки за переписом 1939 р.

В.Сергійчук у своїй статті посилається на довідку начальника УНГО УРСР В.Рябичка від 30 січня 1939 р., в якій чисельність населення за переписом 1939 р. становить 29,2 млн осіб, тоді як за офіційними даними – 30,95 млн²⁵. Зазначимо, що цифра у 29,2 млн у доповідній В.Рябичка – це переписане цивільне населення без урахування армії і спецконтингентів (НКВС, цивільних у складі НКВС, ув'язнених), загальна чисельність яких, за нашою оцінкою, становила близько 580 тис. осіб. Їх потрібно додати до підсумків переписаного цивільного населення, тобто до 29,2 млн. Окрім цього, до підсумків перепису ми додали поправку на недооблік у 290 тис., отримавши в результаті чисельність населення УРСР у 1939 р. у 30,1 млн, яку було використано в наших розрахунках. Різниця з офіційними даними становить не 1,7 млн, а 800 тис. осіб, які ми «зняли».

Визначення терміна «втрати від голоду» та методологія їх оцінки

У цій частині розглянемо кілька аргументів стосовно визначення, що таке втрати населення від голоду, а також методологію їх оцінки.

а) У своїй статті В.Сергійчук наводить різні види потоків, які на його думку, не були враховані нами при оцінці втрат населення; куркулі, вивезені у концтабори за межі УСРР; жертви масових судових репресій; масові поховання невідомих; незареєстровані смерті немовлят; канибалізм та ін. Окрім цього, наголошується на необхідності включення у втрати українців, померлих за межами УСРР²⁶.

По-перше, наша оцінка втрат населення в 1932–1934 рр. проведена для України в політико-адміністративних межах до вересня 1939 р. Тобто, ми обчислили втрати від голоду для тогочасної УСРР. Смерті вивезених

²⁴ Симченко Ю. Перепись 1939 года, документальные источники ЦГАНХ СССР. Ч.1–15. – Москва, 1990; Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A. Demography of a man-made... – P.53–80; Wolowyna O., Ploky S., Levchuk N., Rudnytskyi O., Kovbasiuk A., Shevchuk P. Regional variations... – P.1–28.

²⁵ Довідка начальника Управління... – Арк.2; Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги / Отв. ред. Ю.А.Поляков. – Москва, 1992. – 256 с.; Сергійчук В. Оцінка людських втрат... – С.16.

²⁶ Сергійчук В. Оцінка людських втрат... – С.22–24.

українських селян («куркулів»), а також українців, котрі проживали на Кубані, у Центрально-Чорноземній області та інших регіонах СРСР, належать до втрат українців за межами УСРР. Їх оцінка – це окреме вкрай важливе й водночас складне завдання, оскільки потребує збору та опрацювання детальної демографічної статистики в етнічному розрізі по регіонах СРСР за період між переписами 1926 і 1937 (1939) рр. Втрати українців за межами «країни Рад» не обчислюються на основі порівняння чисельності українців у 1926 і 1937 рр., оскільки на формування цієї різниці вплинули багато факторів: природний убуток; міграційний приріст/убуток, а також процес російщення, унаслідок якого особа добровільно/примусово змінювала своє національне самовизначення під час перепису.

По-друге, В.Сергійчук наголошує на необхідності остаточного визначення масштабів куркульського виселення та селян, які втікали через західний кордон, при встановленні кількості жертв Голодомору. У зв'язку з цим зауважимо, що слід чітко розрізняти тих, хто помер, і тих, хто мігрував – як не тотожні один одному поняття. Якщо йдеться про селян-утікачів, котрі загинули під час перетину західного кордону, то це втрати померлими; якщо йдеться про селян, котрим удалося втекти й залишитися живими, то це міграційні втрати, а не втрати померлими. Зазначимо, що в нашій студії було спочатку реконструйовано демографічну динаміку України за період між переписами 1926 і 1939 рр. та визначено її основні параметри (природний рух населення, міграція за різними потоками, адміністративно-територіальні перетворення, чисельність населення), після чого проведено оцінку втрат населення від Голодомору. Оцінку міграції за міжпереписний період виконано окремо для міського й сільського населення, причому обчислення зовнішньої сільської міграції проведено в розрізі дев'яти міграційних потоків, серед яких є й виселення українських селян («куркулів»), що можна знайти в наших публікаціях²⁷. Стосовно потоку селян-утікачів на західному кордоні, то для включення його в міграційний баланс необхідно мати зведені статистичні дані по країні, які наразі відсутні. Ми також припускаємо, що масштаби цього потоку селян були не настільки великими, щоб суттєво вплинути на побудову демографічного балансу й, відповідно, на оцінку втрат населення.

б) Застереження В.Сергійчука про неврахування нами тих, чії смерті були незареєстровані, стосуються важливого питання методології обрахунку втрат. Якщо немає можливості зафіксувати смерть кожної особи та причини її смерті згідно з актом реєстрації про смерть, то у світовій практиці основний принцип розрахунку втрат населення на рівні країни чи регіону такий: прямі втрати від голоду – це втрати через надсмертність від голоду, тобто різниця між загальним числом померлих під час голоду та їх очікуваною кількістю за умови відсутності голоду. Зокрема обчислюється надлишок померлих, який перевищує «звичайний» докризовий рівень смертності. Саме такий підхід ми й використали.

²⁷ Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б. Втрати міського і сільського... – С.94–97.

Труднощі полягають у тому, як обчислити загальне число померлих у той період, зважаючи на величезний недооблік смертей. Вочевидь, безпосередній рахунок кожної безіменної смерті по всій країні чи навіть регіону видається неможливим, так само, як пропозиція В.Сергійчука про необхідність розрити кожну безіменну могилу по території країни. Натомість для цього використовуються демостатистичні інструменти. Наш колектив провів доволі складну роботу щодо оцінки недообліку чисел народжених і померлих як у некризові роки, так і в період голоду. Методика розрахунку цього недообліку, побудови демографічного балансу та оцінки втрат населення УСРР унаслідок голоду 1932–1934 рр. доступні в наших українських та зарубіжних публікаціях. Ця методика включає в себе оцінку недообліку: а) народжених; б) померлих дітей віком до 1 року; в) померлих у віці 1 рік і старше²⁸.

Як уже зазначалось на початку статті, загальне число померлих у 1932–1934 рр. ми оцінюємо в 5,44 млн, з яких 3,94 – це втрати через надсмертність від Голодомору, а 1,5 млн – це те число осіб, яке могло померти й за відсутності голоду. У 1933 р. офіційно зареєстроване число померлих в УСРР становило 1,85 млн осіб, а скориговане нами на недооблік загальне число померлих оцінюється у 4,12 млн, з яких 3,53 млн – це втрати від голоду, а решта 580 тис. – очікуване число смертей за відсутності голоду у цей рік. Для сільського населення відсоток корекції зареєстрованого числа смертей у 1933 р. на недооблік становив 140%, або 2,4 раза²⁹.

в) «Нова» концепція розрахунку втрат від голоду, проведена В.Сергійчуком, базується на різниці чисельності населення УСРР у 1932 й 1937 рр. Ця різниця, за його обчисленнями, не дотягує до 7 млн (6,7 млн), тому він додає ще 761 тис. природного приросту за 1932 і 1934–1936 рр.³⁰ Залишивши поза увагою додавання природного приросту за роки після голоду, що не має відношення до втрат від голоду, розглянемо саму методику розрахунку.

По-перше, як уже зазначалося, зміна чисельності населення за період – це не втрати від голоду, оскільки вона акумулює у собі баланс кількох складових: природного та міграційного приросту/убутку. До того ж у балансі зміни чисельності сільського населення слід ураховувати ще і третю складову: зменшення чисельності селян унаслідок так званої рекласифікації населених пунктів, коли села ставали містами в адміністративному порядку.

По-друге, демографічний баланс – досить проста й водночас міцна логічна система: якщо є убуток в одному місці, то має бути приріст в іншому, і це не дозволяє маніпулювати цифрами. Різниця між 7 млн втрат та оцінкою ІДСД НАНУ у 3,9 млн осіб становить близько 3 млн. Якщо припустити, що ці 3 млн додатково померлих селян таки були, то змінюється весь демографічний баланс.

²⁸ Рудницький О.П., Левчук Н.М., Воловина О., Шевчук П.С., Ковбасюк А.Б. Демографія штучно викликаної... – Ч.1. – С.11–30.

²⁹ Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.Р., Ковбасюк А.Б. Втрати міського і сільського... – С.93–94.

³⁰ Сергійчук В. Оцінка людських втрат... – С.22.

У цьому разі рівняння демографічного балансу можливе в таких випадках: а) чисельність сільського населення 1937 р. має бути меншою на 3 млн, ніж це зафіксовано в перепису, або нестачу цих 3 млн осіб компенсували 3 млн приїжджих селян з-за меж України, що є нереальним припущенням; б) суттєвий приріст чисельності міського населення в міжпереписний період відбувся не за рахунок міграції власних українських селян, які втікали до міст, а приїжджих з-поза меж республіки. Іншими словами, щоб вийти на цифру втрат у 7 млн і при цьому зберегти цифри чисельності міського й сільського населення, зафіксовані в перепису 1937 р., необхідно «привезти» 3 млн осіб у міста або села України з-за її меж упродовж 1932–1936 рр.

Припущення про такий великий приплив населення до України за кілька вказаних років не підтверджується ані статистичними даними, ані архівними документами, ані оцінками інших дослідників. Зокрема організовані переселення селян у знелюднені українські села з Білорусії та Росії в 1933–1934 рр. становили близько 138 тис. осіб, частина з яких повернулася назад³¹. У цьому зв'язку варто зауважити коментар географа, демографа В.Кубійовича про те, що «більшість авторів подає втрати, спричинені голодом, багато вищі – на 4–7 млн. Якщо б прийняти ці числа, то треба консеквентно припускати дуже сильний приплив людності з інших республік в Україну, зокрема до сіл, щоб вирівняти ці величезні втрати. На такий масовий приплив неукраїнського населення до сіл України не маємо ніяких даних»³².

Значно більшим був міграційний приплив із-поза меж України в міста, пов'язаний з індустріальним будівництвом, але він аж ніяк не досягав 3 млн у 1932–1936 рр., тобто 500–600 тис. щороку. Якщо припустити, що 3 млн робочої сили з Росії було завезено в міста України за ці роки, тоді їх кількість мала бути зафіксована якщо не в міграційній статистиці, то в перепису 1939 р. Міграційна статистика міського населення не показує таких значних обсягів зовнішньої імміграції. Щобільше, чисельність населення росіян у містах України збільшилась від 1,3 млн згідно з переписом 1926 р. до 2,6 млн у 1939 р.³³ Тобто загальний приріст чисельності росіян у містах за 12 років між переписами становив 1,3 млн осіб, але аж ніяк не 3 млн у 1932–1936 рр. Варто також ще раз нагадати, що цей приріст включає у себе і природний, і міграційний, і наслідки російщення.

Теоретично можливо припустити ще третій варіант, щоб вийти на чисельність населення, зафіксовану при перепису 1937 р.: це 3 млн додатково народжених у період після голоду (1935–1936 рр.), які не потрапили до офіційної статистики та яких треба додати до зареєстрованого числа народжень. Така кількість народжених – абсолютно неправдоподібна, оскільки у цьому

³¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.6583–6585, 6392; *Сфіменко Г.* Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936): порайонний зріз [Електронний ресурс]: <http://gis.huri.harvard.edu/images/pdf/Relocation-1933-1936.p>

³² *Кубійович В.* Наукові праці. – Т.1. – Париж: Л., 1996. – С.93.

³³ Всесоюзний перепис людності 1926 року: Українська СРР. – Т.11–13. – Москва, 1929; Всесоюзная перепись населения 1939 года: Таблица 15д: Национальный состав населения // Российский государственный архив экономики. – Ф.1562. – Оп.336. – Д.966.

разі показники народжуваності у ці роки мають перевищити рівень природно можливої плідності жінки. За всіх зазначених вище варіантів демографічний баланс із результатом у 7 млн втрат виглядає нереалістичним, а аргументи про «заниженість» оцінок втрат населення у 3,9 млн – необґрунтованими.

Проведений аналіз «нової» концепції підрахунку втрат України від Голодомору, викладеної у статті В.Сергійчука, свідчить про некоректне використання статистичних даних, при якому обчислення «підлаштовуються» під задалегідь озвучену цифру у 7 млн втрат, а також про серйозні методичні проблеми в розрахунку. Ми переконані, що лише науково обґрунтовані оцінки можуть стати дійсною основою для досягнення консенсусу щодо масштабів наслідків трагедії Голодомору 1932–1933 років.

REFERENCES

1. Boriak, H. (2009). Sources for the study of the Great Famine in Ukraine. *The Holodomor Series*. Cambridge, Massachusetts: Ukrainian Studies Fund, 32–33.
2. Boriak, H.V. (n.d.). “Arkhivozyd” v Ukraini 1934–1941 rr. yak naslidok Holodomoru: organizatsia, perebih i mashtaby vynyschennia dokumentiv vladnykh instututsii. Retrived from <http://www.history.org.ua/?litera&id=9222&navStart=3> [in Ukrainian].
3. Conquest, R. (1986). *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror-Famine*. New York and Press.
4. Korchak-Chepurkovskii, Iu. O. (1970). O nekotorykh voprosah istorii i metodiki perspektivnykh raschetov naseleniia. *Izbrannyye demographicheskie issledovaniia*. Moscow, 289–336 [in Russian].
5. Kubiiovych, V.M. (1996). *Naukovi pratsi*. Vol. 1. Paris–Lviv [in Ukrainian].
6. Levchuk, N.M., Boriak, T.H., Wolowyna, O., Rudnyts'kyi, O.P., Kovbasiuk, A.B. (2015). Vtrary mis'koho i sil'skoho naseleennia Ukrainy vnaslidok holodu v 1932-1934 rr.: novi otsinky. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 84–112 [in Ukrainian].
7. Livshits, F.D. (1990). Perepis' naseleniia 1937 goda. In A.G. Volkov (Ed.). *Demograficheskie protsessy v SSSR*. (pp.6–63). Moscow [in Russian].
8. Poliakov, Iu.A. (Ed.). (1992). *Vsesoiuznaia perepis' naseleniia 1939 goda: Osnovnye itogi*. Moscow [in Russian].
9. Rudnyts'kyi, O.P., Levchuk, N.M., Wolowyna, O., Shevchuk, P. Ie., Kovbasiuk, A.B. (2015). Demographia shtuchno vyklykanoi liudskoi katastrophy: masovyi holod 1932–1933 rr. v Ukraini. Part 1. *Demographia ta sotsial'na ekonomica – Demography and Social Economy*, 2, 11–30 [in Ukrainian].
10. Rudnyts'kyi, O.P., Levchuk, N.M., Wolowyna, O., Shevchuk, P. Ie., Kovbasiuk, A.B. (2015). Demographia shtuchno vyklykanoi liudskoi katastrophy: masovyi holod 1932–1933 rr. v Ukraini. Part 2. *Demographia ta sotsial'na ekonomica – Demography and Social Economy*, 3, 43–63 [in Ukrainian].
11. Rudnytskyi, O., Levchuk, N., Wolowyna, O., Shevchuk, P. (2015). 1932–34 Famine Losses within the Context of the Soviet Union. In Curran D., L. Luciuk, and A. Newby (Eds.) *Famines in European Economic History: The Last Great European Famines reconsidered* (pp.192–222). New York.
12. Rudnytskyi, O., Levchuk, N., Wolowyna, O., Shevchuk, P., Kovbasiuk, A. (2015). Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933. *Canadian Studies in Population*, 42(1–2), 53–80 [in English].
13. Serhiychuk, V. (2017). Otsinka liudskykh vtrat USRR vid Holodomoru 1932–1933 rokiv za dokumentamy ukrains'kykh arkhiviv. In: *Holodomor 1932–1933 rokiv: vtraty ukrains'koi natsii* (pp.15–24). Kyiv [in Ukrainian].
14. Simchenko, Iu.B. (1990). *Perepis' 1939 goda: Dokumental'nye istochniki TsGANKh SSSR. Parts 1–15*. Moscow [in Russian].

15. Tolts, M. (1989). Repressirovannaia perepis. *Rodina*, 11, 56–61 [in Russian].
16. Vallin, J., Meslé, F., Adamets, S., Pyrozkhov, S. (2002). A new estimate of Ukrainian population losses during the crises of the 1930s and 1940s. *Population Studies*, 56 (3), 249–264.
17. Volkov, A.G. (1990). Perepis' naseleniia SSSR 1937 goda. *Istoriia statistiki*. Vol.3–5, part II. Moscow, 6–63 [in Russian].
18. Wolowyna, O., Plokhii, S.M., Levchuk, N.M., Rudnyts'kyi, O.P., Kovbasiuk, A.B., Shevchuk P.Ie. (2017). Regionalni vidminnosti vtrat vid holodu 1932–1934 rr. v Ukraini. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 76–116 [in Ukrainian].
19. Wolowyna, O., Plokhyy, S., Levchuk, N., Rudnytskyi, N., Kovbasiuk, A., Shevchuk, P. (2016). Regional variations of 1932–34 famine losses in Ukraine. *Canadian Studies in Population*, 43(3–4), 1–28.
20. Yefimenko, H. (n.d.). Pereseleennia ta deportstsi v postholodomorni roky (1933–1936): poraionnyi zriz. Retrieved from <http://gis.huri.harvard.edu/images/pdf/Relocation-1933-1936.pdf> [in Ukrainian].
21. Zhiromskaia, V. Poliakov, Iu. A. (Eds.). (2007). *Vsesoiuznaia perepis' naseleniia 1937 goda*. Moscow [in Russian].

NATALIIA LEVCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History), Senior Scientist,
Department of Demographic Modeling and Forecasting,
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), levchuk.nata@gmail.com

ABOUT THE OLD AND THE NEW APPROACHES TO ESTIMATING 1932–1933 HOLODOMOR LOSSES OF UKRAINE

This paper addresses the very important and timely controversy surrounding the estimate of population losses during the 1932–1933 Famine in Ukraine. The methodology and data used to come up with an estimate of seven million or more losses is contrasted with the methodology used by a team of demographers of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies (IDSS) to arrive at an estimate of 3,9 million losses. The following issues of the seven million losses estimation methodology are addressed: a) data from Moscow archives vs. documents found in Kyiv archives; b) accuracy of 1932 rural population estimates and of the 1937 and 1939 censuses; c) definition of «famine losses» and methodology of their estimation. Problems with these issues are analyzed and contrasted with the approach used by the IDSS team of demographers. We show that the approach used to come up with the 7 million estimates has serious problems. It shows a lack of understanding of basic demographic and statistical concepts and of the methodology used by the IDSS team. Data used to arrive at the seven million losses are misinterpreted and the methodology used faulty. The suggested proposal for counting all the losses is shown to be unrealistic. Problems with the 7 million estimates are further illustrated by several scenarios that show unrealistic consequences in terms of migration and fertility. We conclude that the characterization of the 3,9 million estimate of losses calculated by the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies as «underestimated» is not supported by demographic evidence.

Keywords: 1932–1933 Holodomor, Ukraine, direct famine losses, excess deaths, census, migration.